

13. Веніславський Ф.В. Конституційні засади взаємовідносин законодавчої та виконавчої влади в Україні: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: 12.00.02. – Х., 2000. – С. 7. 14. Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>

УДК 342.726:329

Г. Г. ПЕТРИШИНА-ДЮГ

ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Досліджуються проблеми визначення змісту та структури правового статусу політичних партій, аналізується співвідношення загального, спеціального та індивідуального правового статусу політичних партій, а також окреслюються питання, що потребують внесення змін та доповнень до чинного законодавства у цій галузі.

Ключові слова: політична партія, статус, правовий статус політичної партії, види правового статусу політичних партій, структура правового статусу політичних партій.

Петришина-Дюг Г. Г. Понятие и структура правового статуса политических партий

Исследуются проблемы определения содержания и структуры правового статуса политических партий, анализируется соотношение общего, специального и индивидуального правового статуса политических партий, а также определяются вопросы, требующие внесения изменений и дополнений в действующее законодательство в этой области.

Ключевые слова: политическая партия, статус, правовой статус политической партии, виды правового статуса политических партий, структура правового статуса политических партий.

Petryshyn-Dyuh Galina G. Definition and structure of the legal status of political parties

In this paper the problem of determining the content and structure of the legal status of political parties studied, general, special and unique legal status of political parties is analyzed, and outlines the issues that require amendments to existing legislation in this area.

Key words: political party status, legal status of a political party, views the legal status of political parties, the structure of the legal status of political parties.

Як відомо, політичні партії – єдина ланка між державою і громадянським суспільством. Основним призначенням партії є політична освіта мас та надання цілеспрямованого й організованого характеру їх діям для захисту власних інтересів. Вивчати сучасну державу без вивчення ролі партій нині неможливо. У зв'язку «держава – суспільство» партіям належить провідна роль, вони беруть активну участь як у формуванні державних органів, так і в їхній діяльності упродовж усього часу.

© ПЕТРИШИНА-ДЮГ Галина Григорівна – здобувач кафедри конституційного, адміністративного і фінансового права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, головний державний інспектор Державної архітектурно-будівельної інспекції України

Після проголошення незалежності України з'явилися дослідження, які дають широке уявлення про сферу партійного життя в Україні у післярадянський період. Зокрема, серед українських дослідників слід виділити доробки таких учених, як : Н.П. Гаєва, В.С. Журавський, В.І. Кафарський, І.О. Кресіна, М.В. Примуш, Ю.М. Тодика, А.П. Француз, В.М. Шаповал та ін. Однак більшість цих досліджень обмежується окремими проблемними питаннями організації та діяльності політичних партій. Це насамперед парламентська діяльність політичних партій, їх участь у виборчому процесі, взаємодія з Президентом України та органами виконавчої влади. Щодо робіт, присвячених аналізу правового статусу політичних партій, то нині в Україні відчувається їх «дефіцит».

Аналіз поточного законодавства щодо правового регулювання організації та діяльності політичних партій більшістю зарубіжних держав дозволяє стверджувати, що у цілому воно відрізняється певною своєрідністю. В одних країнах питання ставиться широко, багатопланово. Приймаються загальні закони про політичні партії, які прагнуть охопити практично всі аспекти їх життєдіяльності (ФРН, Португалія, Австрія тощо). В інших – законодавець обирає один найбільш складний і політично важливий аспект проблеми – приймаються закони про фінансування політичних партій (Швеція, Фінляндія, Італія, Франція та ін.). У цілому простежується така тенденція: чим пізніше за часом розробляється і приймається відповідний правовий акт, тим більш він розвинутий і коректний, завдяки урахуванню зарубіжного досвіду. Незалежно від рівня та повноти правового регулювання діяльності політичних партій усе ж у більшості зарубіжних держав у цій сфері відбулися позитивні зрушення. У цьому зв'язку погодимося із Д. Валадес. Автор стверджує, що надання політичним партіям на конституційному рівні достатньої свободи і гарантій стало важливим фактором попередження від повернення до минулого у країнах, що пережили авторитарні та тоталітарні режими¹. Так, в Італії і Німеччині такі гарантії були надані після II Світової війни, в Португалії та Іспанії – після падіння диктатур. У Мексиці політичні партії набули конституційного статусу, починаючи з політичної реформи 1977 р. На думку багатьох дослідників, інституалізація політичних партій – це об'єктивне явище, яке є виявом зумовлених потребами самого соціуму змін у взаємодії між державою і політичною системою суспільства, у взаємозв'язках між державним механізмом і партіями². З одного боку, партії утворені вільно і вкорінені у сферу суспільно-політичних відносин, а з іншого – покликані впроваджуватись у сферу державних інститутів. Тому К. Хессе влучно називає партії «проміжною ланкою між індивідом і державою», а Федеральний конституційний суд визнає за ними роль посередника, «за допомогою якого воля громадян може здійснюватись і в період між виборами». «Партії, – зазначається в одному з його рішень, – акумулюють думки, інтереси і прагнення щодо політичної влади і її здійснення, приводять їх в збалансований стан, формуючи їх в альтернативи, серед яких громадяни можуть здійснити свій вибір»³. Тому правовий статус політичних партій – статус свободи, рівності й публічності. Зовнішня свобода партій захищає їх від інтервенціонізму і тиску з боку держави⁴.

Визначення правового статусу політичних партій – одне із ключових завдань сучасного конституціоналізму. Адже проблеми теорії накладаються на практику державотворення, яке нині надто залежне від політичних партій. Тому слід активніше реформувати конституційне законодавство, створюючи умови для прийняття насамперед тих законів, які визначають розвиток держави і суспільства та

регулюють діяльність політичних партій. Питання правового статусу політичних партій є важливими і потребують більш прискіпливої уваги з боку вчених.

У праві **статус** – це стан суб'єкта права, що характеризується і визначається його організаційно-правовою формою, статутом, правами та обов'язками, відповідальністю, повноваженнями, закріпленими у законодавчих та нормативно-правових актах⁵. Етимологічно **термін «статус»** означає не тільки положення, а й стан з об'єктивно заданим призначенням, що дозволяє розглядати його як своєрідну систему, якій притаманні суттєві ознаки, зв'язки, відносини і рівні організації⁶. Н.А. Богданова стверджує, що у науці конституційного права статус – це конструкція, що поєднує нормативні характеристики, теоретичні уявлення та практику реалізації правових настанов⁷. Розрізняють *правовий статус*, тобто юридично закріплене місце партії в системі державних та громадських організацій, а також зумовлений цим положенням комплекс юридично значимих взаємин, і *соціальний статус*, що характеризує ступінь впливу партії на суспільство і політику. На відміну від правового статусу, закріпленого в законодавстві, соціальний статус партії визначається безпосередньо в ході політичного процесу. Юридичне оформлення соціального статусу партії знаменує собою нормативне закріплення її фактичного положення в системі соціальних зв'язків. Водночас, якщо соціальний статус партій розрізняється залежно від їх політичного впливу, ресурсної та соціальної бази, то правовий статус заснований на принципі юридичної рівності, хоча певна диференціація їх прав і обов'язків може мати місце у випадках, коли відмінності партій законодавством оцінюються як юридично значущі. **Правовий статус партії** – комплексне збірне поняття, що відображає її правову природу, місце в системі державних і громадських інститутів, права та обов'язки, можливість діяти як суб'єкт права, юридично значимі соціальні зв'язки, підстави юридичної відповідальності. Диференціація правового статусу політичної партії може відображати його різні грані – залежно від ракурсу дослідження.

За **ступенем спільності статусних характеристик** можна виділити: *загальний статус* – це статус політичної партії як суспільного об'єднання, що не залежить від поточної політичної кон'юнктури, має відносно статичність, загальний для всіх партій незалежно від їх політичного та організаційного потенціалу, соціальної бази, політичного представництва; *спеціальний статус* – визначає правовий стан окремих категорій політичних партій, що виділяються за спеціальними юридично значущими ознаками, виражається у додаткових правах і обов'язках, правових пільгах, пов'язаних з наявністю або відсутністю визначених законодавством юридичних фактів (наприклад, спеціальний статус парламентської партії); *індивідуальний статус* – фіксує її правове становище з урахуванням персоніфікованих характеристик (найменування, момент створення, дані державної реєстрації, структура вищих керівних органів, чисельність членів, участь у виборах тощо). Індивідуальний правовий статус динамічний: трансформується одночасно з тими юридично значущими змінами, яких зазнає партія в процесі своєї діяльності. Співвідношення загального, спеціального та індивідуального правового статусу політичної партії є окремим випадком діалектичного співвідношення загального, особливого і одиничного. Кожна партія, будучи носієм загального статусу політичної партії і відповідних йому прав і обов'язків, може в силу наявності ряду ознак володіти також спеціальним статусом і, нарешті, має власний, неповторний набір персоніфікованих статусних характеристик. Відомі й інші кла-

сифікації правового статусу політичних партій. Так, В.Б. Євдокимов виділив **три види статусу** залежно від визнання партій державою: *легальний* (партія має можливість діяти публічно), *напівлегальний* (формально не заборонена, але позбавлена низки важливих прав, або, перебуваючи під заборонаю, фактично не переслідуються) і *нелегальний* (заборонена владою, переслідуються і тому діє таємно)⁸.

Слід розрізнити **структуру і зміст правового статусу політичної партії**⁹. Якщо *зміст правового статусу партії* (комплекс норм, що регулюють її правове положення) рухливий і здатний до трансформації, то *структура правового статусу*, навпаки, відрізняється певною статичністю і може бути описана через сукупність взятих у системній цілісності та взаємозв'язків елементів, що її утворюють.

Можна виділити два підходи до визначення структури статусу суб'єкта конституційних відносин. *Прихильники першого (вузького) підходу* стверджують, що до його складу входять права, обов'язки та відповідальність¹⁰. Відповідальність у такому разі має розумітися як конституційна. *Прихильники другого (широкого) підходу* розширюють структуру статусу (права, обов'язки та конституційна відповідальність) за рахунок політико-правової характеристики суб'єкта, його функцій, місця у системі інших суб'єктів, принципів організації та діяльності цього суб'єкта¹¹, гарантій правового статусу суб'єктів конституційного права¹². При цьому зауважимо, що у вітчизняній науці конституційного права окремі вчені стверджують, що конституційна відповідальність є складовою конституційного статусу виключно тих суб'єктів конституційних правовідносин, які наділені владними повноваженнями (органи державної влади, органи місцевого самоврядування), політичні партії до таких не належать, а тому не можуть бути суб'єктами такої відповідальності¹³. Однак тут варто звернути увагу на те, що політичні партії в Україні є важливим елементом механізму представницької демократії, вони прямо чи опосередковано беруть участь у розподілі та реалізації владних повноважень як на місцевому, так і на загальнодержавному рівнях через процедуру виборів, створення фракцій у парламенті, шляхом формування громадської думки тощо¹⁴. Отже, у кінцевому підсумку політичні партії є тим політичним механізмом, через який влада має можливість приймати рішення та забезпечувати їх виконання. Тому конституційну відповідальність партій слід розглядати як частину їх спеціального конституційного статусу.

Статус політичних партій у конституціях зарубіжних держав регулюється по-різному. Як правило, їм присвячено одну або кілька статей, а в деяких конституціях містяться навіть окремі розділи, присвячені політичним партіям. Зазвичай відповідна стаття розташована у першому розділі конституції. При цьому на рівні конституції, зрозуміло, фіксуються лише головні, принципові особливості правового статусу політичних партій про місце і роль партій у суспільно-політичному житті, а також принцип вільного утворення і діяльності партій як важливого критерію демократії та межі користування такою свободою. Конституційне визначення статусу політичних партій може обмежуватися статтею конституції, присвяченою загальному праву на об'єднання. Навіть якщо в такій статті політичні партії не згадуються, така стаття є основою для визначення порядку їх утворення. Право на утворення політичних партій може випливати зі статті конституції, в якій закріплено принцип багатопартійності. Принцип політичного плюралізму передбачає передусім свободу створення і діяльності політичних партій. Цей принцип також пов'язаний з принципом ідеологічного плюралізму¹⁵.

Конституціоналізація політичних партій охоплює, зокрема, питання їх утворення. Так, у Конституції ФРН визначено, що створення партій, набуття членства

в них і вихід є вільними (ст. 21 абз. 1); на відміну від інших союзів (ст. 9 абз. 2), партії користуються посиленням захистом проти їх розпуску. Партія може бути заборонена тільки за рішенням Федерального конституційного суду і лише в тому разі, якщо вона загрожує існуванню ФРН, спричиняє шкоду вільнодемократичному ладу або намагається повалити його (ст. 21 абз. 2)¹⁶. Стаття 21 Основного закону ФРН передбачає, що «партії сприяють формуванню політичної волі народу». У Конституції Франції у ст. 4 встановлено: «Політичні партії і угруповання сприяють вираженню поглядів у ході виборів. Вони створюються і здійснюють свою діяльність вільно. Вони повинні поважати принципи національного суверенітету і демократії»¹⁷. У статті 6 Конституції Іспанії передбачено, що «політичні партії згідно з принципом політичного плюралізму конкурують у процесі формування і вираження волі народу і слугують основним інструментом участі у політичному житті». Аналогічні норми містяться в конституціях Білорусі, Болгарії, Вірменії, Португалії, Румунії, Угорщини і Швейцарії¹⁸.

Зауважимо, що питання про доцільність регламентації статусу політичних партій на конституційному рівні є предметом гострих суперечок у правовій науці. Одні вчені такої стан речей сприймають позитивно, інші, навпаки, критично оцінюють таке явище. Зокрема, Ю. Юдін однозначно позитивно розцінює таку тенденцію як свідчення визнання тієї ролі, яку партії відіграють в організації і здійсненні державної влади¹⁹. Водночас деякі дослідники вбачають у цьому тенденцію до одержавлення політичних партій, поширення норм публічного права на сферу партикулярних, приватних інтересів. На думку В. Кафарського, включення до конституції норм, які закріплюють правовий статус політичних партій, рівною мірою може означати як юридичне оформлення домінування однієї партії над іншими, так і необхідність держави, що стала незалежною, визначити місце і роль політичних партій у житті країни²⁰.

Права, що надаються політичним партіям, повинні, з одного боку, забезпечити їм свободу діяльності й виконання передбачених законом громадських завдань, а з іншого – гарантувати існування й нормальне функціонування багатопартійної системи. Якщо підсумувати відповідні положення законодавства окремих країн, то можна виділити такі права політичних партій: політичні права і свободи (право брати участь у формуванні та діяльності державних органів, свобода пропаганди своєї ідеології та програми, свобода організації масових заходів, право вільного доступу до державних засобів масової інформації та право засновувати свої, право створювати з іншими поточними партіями різного роду коаліції і блоки, право встановлювати міжнародні зв'язки із зарубіжними політичними партіями та їх міжнародними об'єднаннями); майнові права (право власності, право займатися дозволеною законом підприємницькою діяльністю, право одержувати від держави матеріальну й фінансову підтримку в різних формах). Водночас слід підкреслити, що всі права політичних партій є колективними, бо хоча багато з них збігаються з індивідуальними конституційними правами громадян, вони належать не окремим індивідам, а їх об'єднанням – політичним партіям. Крім того, нині окреслився новий підхід до правового регулювання прав і свобод політичних партій, який полягає в тому, що деякі з них закріплюються конституцією. Як правило, це право брати участь у формуванні й діяльності державних органів. Водночас у новітніх конституціях дедалі ширшого розповсюдження набуває закріплення таких основних прав, як право на вільний доступ до ЗМІ (Бразилія, Аргентина, Португалія). Ці основні права конкретизуються спеціальними законами про політичні партії та іншими законодавчими актами.

Надаючи політичним партіям широких прав і свобод, законодавство покладає на них і обов'язки, серед яких також є ряд конституційних. У деяких країнах обов'язки політичних партій формулюються у найзагальнішому вигляді. Однак у більшості країн перелік обов'язків значно ширший, вони мають більш конкретний характер та стосуються як організації, так і різних сторін діяльності політичних партій. Такими є, наприклад, обов'язки дотримуватися конституції й законів, дотримуватись у своїй організації принципів демократії, у діяльності – принципу гласності, повідомляти до державного органу про всі зміни статуту, програми, складу керівних органів, не вдаватися до насильницьких методів. Слід зазначити, що у конкретному переліку обов'язків політичних партій, який передбачається законодавством деяких країн, знаходять своє відображення особливості їх політичного розвитку. Так, у звільнених країнах, де сильними є міжгнітна ворожнеча, сепаратизм та регіоналізм, важливого значення набувають такі обов'язки, як повага до територіальної цілісності й зміцнення національної єдності (Гвінея, Конго, Камерун). У ряді країн закони про політичні партії не обмежуються закріпленням загального обов'язку дотримуватися конституції, а конкретизують його щодо певних статей.

Обов'язки політичних партій, які закріплюються законодавством, мають не просто декларативний характер – невиконання їх тягне за собою застосування різного роду санкцій. Встановлюється юридична відповідальність політичних партій із правопорушення, визначаються конкретні склади правопорушень і санкцій. Найбільш серйозні правопорушення тягнуть за собою застосування таких санкцій, як припинення діяльності політичної партії чи навіть і розпуск, а менш серйозні, як правило, – штрафних санкцій.

Найважливішим принципом, що визначає правовий статус політичних партій у демократичній державі, є принцип рівноправності – *усі політичні партії мають рівні права й обов'язки*. Однак в умовах тоталітарних та авторитарних режимів, де формально існувала багатопартійна система, законодавство не визнавало цього принципу. Прикладом можуть слугувати так звані «соціалістичні» конституції, які вже практично втратили свою чинність у зв'язку із розпадом Радянського Союзу та крахом соціалістичної системи у світі. Правова регламентація політичних партій у сучасних умовах базується на принципі їх рівноправ'я, який закріплюється конституціями та спеціальними законами. Принцип рівності політичних партій знаходить своє підтвердження і захист у рішеннях органів конституційного правосуддя. Характерним є, наприклад, ряд рішень цих органів у ФРН, Ізраїлі та Франції з питання про критерії надання політичним партіям державних субсидій. Водночас відзначимо, що принцип рівноправності політичних партій не завжди достатньо послідовно зберігається законодавством, що регламентує ті чи інші права. Однак ця відмінність реально існує у багатьох країнах, і зумовлена вона таким фактором, як значимість політичних партій, яка визначається за результатами виборів. Це особливо є характерним для регламентації таких прав політичних партій, як право на вільний доступ до державних ЗМІ та право на отримання державних субсидій. Партії, представлені в парламенті, мають ряд переваг у користуванні цими правами порівняно з партіями, які не мають у ньому своїх представників. Юридична відмінність правлячих та опозиційних політичних партій виявляється ще й у тому, що нерідко законодавство встановлює особливий правовий статус опозиційних партій. Це нова тенденція, притаманна правовій інституалізації політичних партій у все більшій кількості сучасних дер-

жав. Однак у такому разі йдеться передусім про надання опозиційним партіям додаткових правових гарантій, необхідних для реалізації ними передбачених законодавством прав, а наявні в ряді країн відступи від формального принципу рівноправ'я, як правило, мають на меті забезпечити можливість їх нормального функціонування. У деяких державах цей статус визначається не тільки конституцією чи загальними законами про політичний, але й спеціальними законами про правовий статус опозиції. Так, Конституція Португалії надає парламентській опозиції право на ефірний час на державних радіо і телебаченні пропорційно кількості мандатів, право на відповідь і політичне заперечення на політичні заяви уряду. У ряді країн парламентські фракції опозиційних партій отримують додаткову матеріальну підтримку держави (ФРН, Швеція, Чехія). Отже, у рамках загального правового статусу політичних партій, що в цілому базується на принципі їх рівноправ'я, формується особливий правовий статус опозиційних політичних партій, представлених у парламенті. Це нове явище в юридичній інституалізації політичних партій свідчить про прагнення демократичної держави забезпечити функціонування реальної багатопартійної системи, неможливої без існування опозиційних партій.

Надання партіям конституційного статусу покликане ввести їх діяльність у правові рамки, попередити використання свободи на шкоду демократії, як режиму, що захищає цю свободу. Водночас це не означає одержавлення партій, якщо йдеться про демократичні, а не тоталітарні політичні режими. Конституційний статус – це не загроза свободі утворення та діяльності політичних партій, а важлива гарантія, що захищає їх від свавілля держави чи, наприклад, парламентської більшості. Конституційно-правовий статус політичних партій є умовою, а не наслідком їх діяльності у процесі політичного волевиявлення. Згідно з духом нової Конституції України це – статус свободи, рівності та публічності. Вказані риси статусу політичних партій знайшли відповідне відображення в українському законодавстві. О. Кушніренко та Т. Слинко зазначають, що конституційне закріплення правового статусу політичних партій в Україні (статті 36–37 Конституції) свідчить про роль, яку вони відіграють в організації та здійсненні державної влади²¹. Свобода політичної діяльності гарантується і ст. 15 Конституції України. Без такої свободи не можна додержуватися закладеного в цій же статті Конституції принципу, згідно з яким «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова». Свобода виражається у конституційному праві громадян України на свободу об'єднання у політичні партії (ч. 1 ст. 36 Конституції України) та у забороні втручання державних органів та службових осіб у діяльність об'єднань громадян (ч. 2 та ч. 3 ст. 4 Закону України «Про політичні партії в Україні»). Рівність об'єднань громадян перед законом прямо закріплена у ч. 5 ст. 36 Конституції та конкретизується у конституційному законодавстві про вибори та політичні партії. Публічний характер партій виявляється у державницькому спрямуванні їх діяльності, що орієнтована на отримання влади та у загальнонаціональному статусі партій. Крім того, публічний статус політичних партій має відобразитися у спеціальному порядку розгляду справ про політичні партії (тобто у процесі конституційного судочинства, що не є характерним для України).

Однією з головних вимог до змісту конституційного законодавства про партії автор вважає здатність закону утримувати діяльність партій у межах правового

поля. Однак, навіть після прийняття нових законів про партії та вибори, у цій сфері залишається багато прогалин. Зокрема, потребує удосконалення процедура участі політичних партій у виборах до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування, суттєві упущення існують у галузі фінансування діяльності політичних партій, забезпечення належного контролю за джерелами доходів під час виборів та ряд інших проблемних питань.

Насамкінець зауважимо, що у різних державах світу правовий статус політичних партій має певні відмінності. Логіка розвитку політичних партій, як і їх вплив на політичну систему, підпорядкована суспільним змінам і значною мірою залежна від соціальних процесів, які, як правило, не підвладні законодавцю. Це дає підстави стверджувати, що конституційно-правове закріплення статусу політичних партій – процес складний і тривалий. Належне правове регулювання статусу політичних партій є важливим чинником у питанні формування зовнішньої і внутрішньої політики держави, оскільки партії відіграють у багатьох державах провідну роль у формуванні виконавчої та законодавчої гілок влади, координують діяльність важливих ланок зовнішньополітичного механізму, узгоджують їх дії у проведенні зовнішньополітичного курсу держави.

1. *Валадес Д.* Конституционные проблемы правового государства. – М.: Идея-Пресс, 2009. – С. 136. 2. *Шаповал В. М.* Сучасний конституціоналізм. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 280. 3. *Государственное право Германии*: В 2 т. / Б. Н. Топорнин (отв. ред.); сокр. пер. нем. семитом. изд. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1994. – Т. 1. – С. 88-89. 4. *Хессе К.* Основы конституционного права ФРГ. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 94. 5. *Барихин А. Б.* Большой юридический энциклопедический словарь. – М.: Книжный мир, 2002. – С. 601. 6. *Никифоров Ю. Н., Никифоров А. Ю.* Статус политических партий в постсоветской России: особенности формирования, типология, тенденции развития. – Уфа, 2002. – С. 44. 7. *Богданова Н. А.* Система науки конституционного права. – М.: Юристъ, 2001. – С. 61. 8. *Евдокимов В. Б.* Правовое регулирование политических партий в буржуазных странах. – Свердловск, 1990. – С. 26. 9. *Байкова Т. К.* Конституционно-правовой статус политических партий в Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., МГЮА. – С. 5. 10. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права: Учебник. – Х.: Консум, 2000. – С. 394. 11. *Габричидзе Б. Н.* Конституционный статус органов Советского государства. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 49. 12. *Батанов О. В.* Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 66-72. 13. *Погорілко В. Ф., Федоренко В. Ф.* Юридична відповідальність за порушення конституційного законодавства України // Часопис Київського університету права: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2001. – № 1. – С. 32. 14. *Батанов О. В.* Цит. праця. – С. 56. 15. *Шаповал В. М.* Цит. праця. – С. 279-281. 16. *Хессе К.* Основы конституционного права ФРГ. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 94. 17. *Жакке Ж.-П.* Конституционное право и политические институты: Учеб. пособие / Пер. с фр. В. В. Маклаков. – М.: Юристъ, 2002. – С. 64. 18. *Шаповал В. М.* Цит. праця. – С. 281. 19. *Юдин Ю. А.* Политические партии и право в современном государстве. – М.: Инфра-М, 1998. – С. 19-20. 20. *Кафарський В. І.* Конституційно-правове регулювання організації та діяльності політичних партій в Україні: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2010. – С. 80. 21. *Слінько Т. М., Кушніренко О. Г.* Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні. – Х.: Консум, 1998. – С. 12.